

БОГОСЛОВ'Я ПАМ'ЯТІ:

Місіональний погляд на природу пам'яті та її роль у опрацюванні важкого минулого

Анотація. Автор розглядає категорію історичної пам'яті з богословських позицій. Особливий акцент робиться на тому, що робота з історичною пам'яттю та вивчення важкого минулого є викликом, який потребує богословського осмислення та втілення певних меморіальних принципів, здатних задати місіональну перспективу для зміни суспільства, яке має на собі печать пострадянської спадщини. Особливо наголошується на актуальності зазначеної теми в контексті нинішньої російсько-української війни.

Ключові слова: історична пам'ять, меморіальні практики, альтернативність, реінтерпретація, важке минуле, свідок, травма, травматична подія, місіональна перспектива.

Title: Theology of memory. A missional view of the nature of memory and its role in working through a difficult past.

Annotation. In his article, the author examines the category of historical memory from a theological standpoint. Particular emphasis is placed on the historical memory and working through that requires theological reflection and the application of certain memorial principles. This challenge can be addressed through a missional perspective for the transformation of a society bearing the imprint of the post-Soviet heritage. The relevance of the designated topic in the context of the current Russian-Ukrainian war is especially emphasized.

Keywords: Historical memory, memorial practices, alternativeness, reinterpretation, difficult past, witness, trauma, traumatic event, missional perspective.

Дмитро Пронін, бакалавр богослов'я (Західно-Сибірський біблійний коледж), магістрант Омського державного університету, історичного факультету. Переклад П. Наконечного.

ВСТУП

◆ Сама назва статті може здатися дещо несподіваною і навіть дивною, адже вона передбачає розмову про такі категорії, які традиційно віддавалися на розгляд не стільки богослов'я, скільки психології, історії або інших соціальних наук. Однак, хоча подібний підхід важливий і має ряд переваг, видається, що не менш важливою є розмова про тему пам'яті з позиції богослов'я.

Якщо ж спробувати конкретизувати сказане, то практичним заго-стренням цієї теми стане місіональний ракурс, в рамках якого ми поста-раємося відповісти на запитання – чи може розмова про історичну пам'ять стати своєрідним виконанням місії, результатом якої стане вивчення важ-кого минулого для того, щоб надати можливість Богові здійснити свою роботу і дарувати всім, хто цього потребує, майбутнє та надію.

Через те, що це завдання видається дуже непростим, нам, очевидно, не вдасться уникнути деяких узагальнень, проте хочеться сподіватися, що це не вплине на суть сказаного, не спотворить основного мотиву і дозволить зробити належні висновки. Перш ніж говорити про практичне витлумачення теми, ми зробимо невеликий біблійний огляд, в рамках якого нага-даємо основні мотиви, які задають богословський каркас нашої розмові, і потім перейдемо до висновків, що зумовлюють місіональну перспективу.

СТАРИЙ ЗАВІТ ТА МЕМОРІАЛЬНА ТРАДИЦІЯ

◆ Категорія пам'яті фігурує у Старому Завіті як одна з ключових бого-словських категорій історії відкуплення.

У книзі Вихід, після звільнення Ізраїлю з єгипетського рабства, Бог наказує народу святкувати свято Пасхи, яке нагадує про помилування, дане ізраїльтянам від Господа. «І стане той день для вас пам'яткою, і будете святкувати його, як свято для Господа на всі роди ваші! Як постанову вічну будете святкувати його» (Вих. 12:14). Це повеління надійно фіксує пам'ять народу на центральній події, що визначає національну ідентич-ність Ізраїлю. Євреї – не просто раби-втікачі, а вони народ Господа, Який вивів їх з рабства і дарує їм свободу.

Частиною національної самосвідомості була й традиційно повторю-вана молитва Шма Ізраель: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш, Господь один! І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю! І будуть ці слова, що Я сьогодні наказую, на серці твоїм. І пильно навчиш цього синів своїх, і будеш говорити про них, як сидітимеш удома, і як ходитимеш дорогою, і коли ти лежатимеш, і коли ти вставатимеш. І прив'яжеш їх на ознаку на руку свою, і будуть вони пов'язкою між очима твоїми. І напишеш їх на бічних одвірках дому свого та на брамах своїх» (Повт. Зак. 6:4-9).

Молитва покликана була зміцнити усвідомлення народом свого обрання через постійне сповідання єдиного Бога серед багатьох інших богів, які оточували Ізраїль. Це усвідомлення вони мали нагадувати наступним поколінням і не дати йому зникнути з національної пам'яті. «І станеться, коли Господь, Бог твій, уведе тебе до того Краю... стережися тоді, щоб ти не забув Господа» (Повт. Зак. 6:10,12). Забуття Бога міцно пов'язувалося з всенародною трагедією, яка загрожує втратою національної ідентичності.

Варто згадати, що меморіальна культура Ізраїлю, окрім іншого, набула раннього розвитку в археологічних артефактах і також відображала прагнення зафіксувати ті чи інші значущі події, які повинні будуть виконувати функцію зчеплення майбутнього з минулим, відображаючи в теперішньому прихильність національної пам'яті до завіту з Яхве. Тут можна згадати і патріархів, що встановлюють пам'ятники («І встав Яків рано-вранці, і взяв каменя, що поклав був собі в голови, і поставив його за пам'ятника», Бут. 28:18); і вождів Ізраїлю («А інших дванадцять каменів поставив Ісус в середині Йордану на місці, де стояли ноги священників, що несли ковчега заповіту, і вони там аж до дня цього», Іс. Нав. 4:9); і царів, які встановлюють меморіальні жертovníки («І збудував там Давид жертівника для Господа...», 1 Хр. 21:26).

Цікавим є той факт, що в історії Ізраїлю мали місце й спроби вкоренити в пам'яті народу культ особистості окремих царів. «А Авесалом узяв був і поставив собі ще за життя свого пам'ятника, що в царській долині, бо він казав: Нема в мене сина, щоб згадувати про ймення моє. І він назвав пам'ятникові ім'я на своє ім'я. І звалось його: Яд-Авесалом, і так зветься він аж до цього дня» (2 Сам. 18:18). Таким чином, у пам'яті народу залишаються не тільки діяння Бога, але й постаті окремих правителів, які претендують на значну роль в історії. А отже, залишається весь комплекс тих протиріч та державних потрясінь, які ці правителі породили.

Однак найцікавішим фактом, з погляду дослідження пам'яті як богословського феномена та його ролі у збереженні історії відкуплення, є сам підхід до фіксації Божественного одкровення, відображеного в історії Ізраїлю. Бог уможливорює передачу свого одкровення в Писанні через збереження *альтернативних історій* і, таким чином, не дає єдино можливого сценарію того, що сталося. Так з'являються, наприклад, книги Хроніки, де дається дещо інший образ правителів Ізраїлю та інша оцінка їхніх дій, ніж, скажімо, у книзі Царів.

Порівняння книг Царів і книг Хроніки являє собою цікавий приклад того, якою вибірковою може бути пам'ять. Хроніст, автор книги Хроніки, наприклад, нічого не говорить про гріх Давида та Вірсавії, але при цьому наголошує на ролі Давида у відновленні храму.

Однак при цьому оцінка деяких дій царя передбачає критичний ретроспективний аналіз. Безумовно, серед загальної розповіді тут виріз-

няється біблійний фрагмент з описом перепису. У другій книзі Царів ми читаємо: «І знову запалився Господній гнів на Ізраїля, і намовив сатана Давида проти них, говорячи: Іди, перелічи Ізраїля та Юду» (2 Цар. 24:1). Але Хроніст пропонує нам інше пояснення того, що сталося: «І повстав сатана на Ізраїля, і намовив Давида перелічити Ізраїля» (1 Хр. 21:1).

Те, як саме пам'ятають біблійні автори свою історію, змушує задуматися про детальне вивчення ними пережитого, з подальшою оцінкою подій, що відбулися, у якій, очевидно, є осмислення помилок минулого. Ця оцінка дається нам у багатоголоссі думок, і кожен голос важливий, оскільки він дає альтернативне прочитання біблійної історії.

НОВИЙ ЗАВІТ МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПАМ'ЯТТЮ

◆ У Новому Завіті, як і в Старому, тема пам'яті актуалізується вже в самому способі передачі одкровення про Христа – свідченні чотирьох євангелістів. Це не просто спогади однієї людини або ж єдиний наратив про народженого, померлого і воскреслого Спасителя, але це поліфонія голосів авторів чотирьох Євангелій, які представляють приклад різних, але при цьому єдиних історичних пам'ятей про свого Господа. Таким чином, *альтернативність* як ключовий меморіальний принцип оповіді глибоко вкорінений у самому євангельському наративі.

Крім того, кожна така пам'ять міцно пов'язана з церковною традицією і пам'ятає *те*, що є важливим для актуальної повсякденності, і *так*, як цього потребує ця повсякденність. Кожен із євангелістів складає свою розповідь ніби зсередини церковного оточення, яке є носієм того чи іншого типу історичної пам'яті. І в цьому оточенні існує своє прочитання того, що сталося з їхнім Господом і Спасителем. Інакше кажучи, перед нами постає ще один базовий елемент історичної пам'яті – це *реінтерпретація* зв'язків між подіями минулого відповідно до життєвого контексту, богослов'я та художнього задуму носія пам'яті.

Ми бачимо, як, наприклад, євангеліст Матвій, чие Євангеліє, найімовірніше, було написано для єврейських громад, які зазнавали тиску з боку іудеїв, на підставі своїх богословських міркувань зображує Христа «на зразок Мойсея», бажаючи, мабуть, таким чином реконструювати у пам'яті своїх сучасників ті алузії з минулого, які зможуть провести важливі паралелі у теперішньому. Христос у Євангелії від Матвія проголошує свою проповідь на горі, а не біля її підніжжя (пор. Мт. 5:1 і Лк. 6:17); у події преображення Матвій додає подробиці, відсутні у Марка, говорячи про Христа, що «обличчя Його, як те сонце, засяло» (Мт. 17:2); і, нарешті, він єдиний із синоптичних авторів, хто називає хмару, яка осяяла гору, «ясною» (Мт. 17:5), відсилаючи таким чином читача до образу слави Шехіни, яка супроводжувала Ізраїль під час мандрівок пустелею. Всі ці деталі не випадкові, оскільки, використовуючи певні уламки історичної пам'яті про

минуле, автор Євангелії задає певну рамку для розуміння теперішнього.

Реінтерпретація минулого пов'язана зі ще однією центральною подією в Новому Завіті – з подією смерті та воскресіння Христа. Вона актуалізується в акті вечері Господньої, де учні згадують про значення подвигу свого вчителя. «Це робіть на спомин про Мене» – говорить Господь, бажаючи, щоб кожного разу, коли його послідовники торкаються хліба та вина, за цими видимими знаками вони пізнавали присутність Христа в їхньому житті.

Тут вартий уваги приклад зустрічі Христа з учнями дорогою в Еммаус. Розмірковуючи з ними про страждання на хресті, Христос згадує не тільки подію своєї смерті, а й пророцтва, пов'язані з нею: «І Він почав від Мойсея, і від Пророків усіх, і вияснив їм зо всього Писання, що про Нього було» (Лк. 24:27). Інакше кажучи, Він звертається до спогадів учнів, через ці спогади змушує переосмислити їхнє минуле і у світлі цього переосмисленого минулого по-іншому поглянути на теперішнє у моменті вечері: «І ото, коли сів Він із ними до столу, то взяв хліб, поблагословив, і, ламаючи, їм подавав... Тоді очі відкрилися їм, і пізнали Його».

Смерть і воскресіння Христа стають важливою призмою, через яку тепер інтерпретуються всі події минулого ізраїльського народу. І що не менш важливо, ці події вписуються у контекст спокутного задуму Бога. Мета цього задуму – примирити Творця та його творіння. «Бог у Христі примирив світ із Собою Самим, не зважаючи на їхні провини, і поклав у нас слово примирення. Оце ми як послы замість Христа, ніби Бог благає через нас, благаємо замість Христа: примиріться з Богом» (2 Кор. 5:19–20).

Примирення, як головний рушійний мотив історичної пам'яті, відкриває нам ще один меморіальний принцип – принцип підведення ризику, що означає *вивчення важкого минулого*, у якому народ роздирали як внутрішні національні протиріччя (розділена монархія, полон, масові вбивства пророків), так і протиріччя, що зумовили його складні стосунки з іншими народами (ненависть до язичників, етнічні сутички між іудеями та самарянами, римська окупація та протистояння загарбникам).

Бог у своєму спокутному задумі веде Ізраїль через усі перипетії важкого минулого до майбутнього, в якому створить свій народ – церкву, що складається з різних народів. У цьому народі вже немає поділу, ворожнечі та ненависті, бо сам Бог є його правителем, а Його Син, Ісус, приніс жертву та викупив собі людей з різних народів. Його жертви достатньо, щоб зупинити нескінченну низку жертвоприношень, як ритуальних, з баранів і тільців, так і цілком реальних, з людей, чия кров проливається заради вгамування людської ненависті чи справедливості.

Осмыслиючи минуле через жертву Христа, кожен, хто наважується стати частиною Божого народу, змушений примиритися зі своїм минулим, пам'ять про яке зберігає злочини, вчинені проти своїх братів та інших народів. Відтепер кожен отримує шанс знайти у Христі нову ідентичність,

«де нема ані геллена, ані юдея, обрізаня та необрізаня, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос» (Кол, 3:11).

І ще один неабиякий елемент, який скріплює зазначені вище меморіальні принципи – це *увага до фігури свідка*. Тут важливо зазначити дві важливі особливості.

По-перше, історична пам'ять існує саме як *пам'ять*, а не як *історія*. Перше можливе лише за наявності людини, що була свідком й очевидцем подій, у пам'яті якої минуле локалізовано у вигляді спогадів, друге – не обов'язково пов'язано з людиною. Воно скоріше знеособлене та локалізоване в історичних документах, артефактах та археологічних знахідках, які дозволяють реконструювати минуле без відсилання до очевидців та нерідко дозволяють маніпулювати фактами, створюючи той образ минулого, який відповідає сьогоднішній політичній кон'юктурі. Тут пригадується відомий вислів одного марксистського історика: «Історія є політика, перевернута у минуле»^[1]. Однак це не означає, що історія є лише служницею політики. Таке визначення явно було б перебільшенням. Ми лише хочемо вказати на те, що історія врівноважується пам'яттю, формуючи разом з останньою два різні канали репрезентації минулого. Як висловила це дослідник меморіальної культури Аллейда Ассман: «Пам'ять доповнює історію, історія коригує пам'ять»^[2].

По-друге, і це тісно пов'язане з першим – зростає ступінь довіри до свідків подій. Для тих, хто читає Новий Завіт, дуже важливим є той факт, що свідчення, як основний меморіальний принцип, глибоко вкорінене в основі християнського провіщення. Як відомо, сам Христос не написав жодного рядка для передачі своєї звістки, але посилав свідків, кажучи: «...і Моїми ви свідками будете в Єрусалимі, і в усій Юдеї та в Самарії, та аж до останнього краю землі» (Дії 1:8). Це свідчення, передаючись із вуст в уста, в якийсь момент стає письмовим свідченням, що оформилося в біблійний текст, однак це анітрохи не скасовує важливості усної передачі звістки про Христа, що був розп'ятий, воскрес і знову прийде.

ПАМ'ЯТЬ ТА МІСІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ У ПОСТРАДЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

◆ Розглянувши старозавітні та новозавітні біблійні сценарії історичних пам'ятей, відкладемо їх тепер на деякий час, щоб повернутися до них пізніше. Перш ніж відповісти, яке значення має все сказане вище для сучасного досвіду вивчення важкого минулого і чим є корисний біблійний

^[1] З доповіді «Общественные науки в СССР за 10 лет» (22 марта 1928 г.) радянського історика-марксиста М. М. Покровського. Імовірно, це парафраз відомої максими британського історика Едварда Фрімана: «Історія є політика минулого, а політика – історія теперішнього».

^[2] Assman A. Transformations between History and Memory // Social Research. 2008. Vol. 75. № 1. P. 57.

меморіальний наратив, ми постараємося спочатку дослідити той контекст, в якому ці запитання можуть бути задані. Зокрема, ми проаналізуємо простір смислів, породжених історичною пам'яттю російського суспільства. І хоча розмова піде про стан саме російського суспільства, проблеми, з якими воно зіткнулося сьогодні, можуть виявитися спільними і для всього пострадянського простору в цілому.

У 2020 році у видавництві «НЛО» вийшла книжка дослідника меморіальної культури Миколи Еппле, під назвою «Незручне минуле. Пам'ять про державні злочини у Росії та інших країнах». У своїй досить об'ємній праці автор наважується говорити про непросту тему – дослідження важкого минулого, позначеного державними злочинами, оцінка яких несе в собі двоїстість, а пам'ять про які породжує конфлікти між поколіннями.

Робота з історичною пам'яттю є місіональним викликом, який повинен бути осмислений богословськи.

Найголовнішою умовою здійснення цієї місії є вірність цінностям Божого Царства, в якому немає місця жодному звеличенню одного народу над іншим, немає місця національній гордині, немає місця свавіллю беззаконня, що пригнічує людину або розлюднює її.

Говорячи про щораз більший в останні роки інтерес до теми минулого, автор використовує метафору «запалення пам'яті» і зазначає, що це стає не просто мейнстримом, але набуває воістину параноїдального характеру. Те, що відбувається, виглядає як мінімум дивно. Міжнародна ізоляція величезної країни, зубожіння населення, економічний занепад, відтік інвестицій, скорочення бюджетних видатків на освіту, охорону здоров'я та пенсії – всі ці проблеми потребують вирішення та чіткої перспективи на майбутнє. Але натомість суспільство захоплене обговоренням минулого.

Навіть стислий ретроспективний аналіз суспільно значущих подій, що проводиться автором, красномовно свідчить про це.

Одним із яскравих маркерів, що свідчать про інтерес до пам'яті про радянське минуле, є встановлення пам'ятників Сталіну. Але якщо раніше ініціаторами встановлення пам'ятників радянському вождеві були комуністи чи ветерани і самі пам'ятники встановлювалися, як правило, на приватній території, то тепер «повзуча ресталінізація» вирвалася з приватного простору та почала захоплювати громадські місця. Євромайдан в Україні та подальша анексія Криму стали потужним тригером, який запустив постімперський проєкт російського режиму, в рамках якого чинна влада робила все можливе, щоб, використовуючи реваншистські

настрої, зміцнити свій вплив на пострадянському просторі. І постать Сталіна, що нависає над теперішнім, кидала тінь минулого, яке нагадує про велич колишньої держави. Як зазначає О. Лёзіна, «фігура Сталіна надзвичайно зручна для російського режиму, оскільки за нею стоїть ідея великої держави, імперської експансії та національної величі, а також ідея непідзвітності та непідконтрольності влади суспільству»^[3].

Оцінки ролі Сталіна у суспільній свідомості змінювалися у міру того, як змінювалися геополітичні інтереси російського режиму. У громадських дискусіях дедалі частіше озвучувалися тези про «надмірну демонізацію» Сталіна, про те, що під його керівництвом країна перетворилася «з аграрної на індустріальну», і про те, наскільки «ефективним менеджером» був радянський лідер. Як зазначив історик Ярослав Шимов, «виходить, що розширення країни, анексія Криму, виявилася для більшої частини співгромадян поштовхом до повернення якоїсь світоглядної рамки, погляду на світ, який ми знаємо з Радянського Союзу середини ХХ століття»^[4].

Іншим свідченням запалення пам'яті став інтерес до *реінтерпретації* історії. Тут можна згадати і переписування підручників історії, і перегляд ролі СРСР у Другій світовій війні та переоцінку масштабів скоєних репресій. Усе це породило хвилю політично мотивованих переслідувань як різних окремих істориків, так і історичних товариств. Суд над Юрієм Дмитрієвим, головою карельського відділення «Меморіалу», набув широкого суспільного резонансу, а сам Юрій зазнав кримінального переслідування і в результаті отримав 15 років позбавлення волі за сфабрикованою справою. Дмитрієв відомий як укладач та видавець Книг пам'яті жертв політичних репресій 1930–40-х років. Сам же «Меморіал», який займався увічненням пам'яті репресованих, просвітницькою та правозахисною діяльністю, був спочатку визнаний іноземним агентом, а потім ліквідований.

Як зауважує поет та перекладач Ольга Седакова, «Меморіал» розпочав боротьбу з тією другою смертю, на яку держава засудила тих, кого знищила фізично: на смерть історичну. Вони не те щоб зникли – їх ніби не було»^[5]. Саме тому виникає такий проєкт у сфері пам'яті, як «Повернення імен». В рамках цього проєкту щороку 29 листопада з 10-ї ранку до 10-ї вечора біля Соловецького каменю, пам'ятника жертвам політичних репресій, читаються імена людей, розстріляних за часів Великого терору. Сьогодні акція проходить у 46 містах – у Росії та за її межами.

[3] Лёзіна Е. ХХ век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы / Е. Лёзіна. – М.: Новое литературное обозрение, 2021. С. 543.

[4] Шимов Я. «Если нет будущего, остается только прошлое» // Радио Свобода. 2016. 6 июня. <https://www.svoboda.org/a/27782275.html>.

[5] Ольга Седакова о «Мемориале». Цит. по Еремеева, С.А. Память: поле битвы или поле жатвы? / С. А. Еремеева. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2021. С. 95.

Переоцінка масштабу політичних репресій спровокувала широку громадську дискусію, відлуння якої вилилося у простір соціальних медіа. Яскравим прикладом розмови про важке минуле став фільм Юрія Дудя «Колима – батьківщина нашого страху», який вийшов у 2019 році і набрав у YouTube понад 27 мільйонів переглядів. Як зізнається сам блогер, одна з причин, згідно з якою він наважився говорити про таку важку тему, як репресії, полягає у забутті цієї теми. Згідно з дослідженнями Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), більше половини молодих людей віком від 18 до 24 років ніколи не чули про сталінські репресії.

Але, мабуть, найяскравішим свідченням запалення пам'яті є культ перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років. Експлуатація російською владою цього національного свята дозволила говорити не тільки і стільки про пам'ять перемоги над фашизмом у минулому, скільки про реваншистські настрої та перемогу над колективним Заходом у теперішньому.

Тема перемоги активно використовувалася у риторичі державних ЗМІ, породивши хвилю ресентименту в російській громадськості. Мем «Можемо повторити» став відображенням того нарративу, який держава транслювала «глибинному народу» та світовій громадськості, формуючи суспільно-політичний порядок дня. Як зазначає російський дослідник меморіальних практик Світлана Єремеева, війна виявилася

«точкою збирання» сучасного російського суспільства. І тут же попереджає про потенційну небезпеку такого підходу. «Саме зведення різноманітного минулого до одного сюжету, яким можна пишатися, є потенційно небезпечним. Небезпечне своїм анахронізмом: світ співвідносить себе з XXI століттям, а Росія – з 1945 роком. Небезпечне своєю одномірністю: за душею не виявляється нічого, окрім перемоги у війні, яку ми наполегливо продовжуємо вважати Вітчизняною. Небезпечне своєю екзистенційною спрощеністю: весь досвід війни виявляється зведеним до перемоги»^[6].

Не дивно, що подібні ігри з історичною пам'яттю, де примари минулого вільно блукають на полях колективного несвідомого, де ідеї національної гордості, державної сили та імперської вседозволеності формують національну ідентичність, а перемога у війні є чи не єдиною національною ідеєю, врешті-решт привели до єдино можливого результату – до спроби повторити переможну війну і довести собі і всьому світу, що Росія, як і раніше, є великою державою, здатною дати відсіч Заходу в його спробах встановити контроль над геополітичним простором країн, що колись входили до складу СРСР. Під приводом «денацифікації та демілітаризації» 24 лютого 2022 року президент Росії ввів війська в Україну та розпочав повномасштабні військові дії на території суверенної країни.

[6] Єремеева, С.А. Память: поле битвы или поле жатвы? / С. А. Єремеева. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2021. С. 340.

ТРАВМА ПАМ'ЯТІ ТА ЕТАПИ ВИВЧЕННЯ ВАЖКОГО МИНУЛОГО

◆ Чим же можна пояснити таке запалення пам'яті? Микола Еппле у своїй книзі використовує поняття травми для опису того, з чим має справу російське суспільство сьогодні. Саме травма неопрацьованого важкого минулого, в якому не було проведено роботу примирення, сьогодні виявляється тим «збиральним моментом реанімованого конструкту»^[7], який умовно можна назвати «СРСР 2.0». Все відголосся минулого, яке ми спостерігаємо сьогодні, починаючи з переоцінки ролі особистості радянських вождів, закінчуючи геополітичними війнами в душі радянської імперії, є не що інше, як флешбеки того самого травматичного минулого, в якому не проведена робота з визнання своєї провини і взяття відповідальності, а також з подолання своїх страхів та комплексів.

У стані, коли травма виявляється не перебореною, минуле починає тяжіти над теперішнім, конфігуруючи обриси суспільного життя відповідно до тих домінуючих мотивів історичної пам'яті, які викликають найбільший шок від пережитого. «Причина захопленості минулим – його незавершеність, неможливість належним чином поховати та оплакати покійників, вступити в права спадщини, видобути з історії висновки і, завершивши один цикл, розпочати наступний» – каже автор^[8].

У ролі процесу вивчення колективної травми автор пропонує алгоритм, вибудований з наступних почергових етапів.

Першим етапом є *етап «підведення ризику»*. Засудження злочинного минулого, в якому державні злочини не отримали належної відплати, а також не відбулося переходу до іншого типу державності, пов'язане з категорією ризику. Інакше кажучи, під минулим ставиться ризику для того, щоб позначити кордон між старим і новим. Категорія ризику виконує роль свого роду «санітарного рову», що дозволяє позначити минуле, з яким не хочеться мати справу. Необхідно вирити цей рів для того, щоб деструктивний вплив минулого на теперішнє не виявився згубним і не зміг перекинутися через встановлений санітарний кордон. Образ такого кордону добре зображений у романі Альбера Камю «Чума», у якому фашизм осмислюється як хвороба, чие повернення цілком можливе, якщо з нею не розібратися.

Микола Еппле переконливо показує, що ризику як спосіб перегортання сторінки історичного минулого є найважливішою меморіальною практикою. «Підведення ризику приваблює не лише можливістю поставити заслін зараз злочинних практик минулого. Це ще й можливість «знешкодити» минуле, звільнивши себе від відповідальності за нього. Цей аспект

^[7] Эппле Н. Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах. М.: НЛО, 2020, с. 32.

^[8] Там само, с. 29.

виявляється важливим і для авторів компромісних моделей договірною транзитом (завдання максимально згладити перехід для всіх сторін), і для авторів реваншистських моделей (завдання – замаскувати відсутність переходу правильними словами)»^[9].

Другим етапом процесу вивчення важкого минулого є *обнулення*. Образ нуля в контексті розмови про історичну пам'ять відсилає нас до європейської історії та «нульової години» (24/0 годин 8/9 травня 1945 року) у Німеччині. Під процедурою обнулення часто розуміється спроба зробити минуле таким, якого не було. Забуття є досить поширеною меморіальною практикою. Часто сторони конфлікту, намагаючись примиритися, кажуть: «Забули, проїхали». Однак, як зазначає автор, «репліка «забули» вичерпує конфлікт, якщо її промовляє постраждала сторона після того, як винуватець конфлікту визнає свою провину і попросить прощення <...> Тим часом у політичній практиці пропозиція «забути», як правило, походить не від постраждалого, а від винуватця, причому саме тоді, коли він не готовий брати відповідальність за те, що сталося, і вибачитися. Таке обнулення не зцілює конфлікт, а ретушує його»^[10].

Згідно з класичною теорією, запропонованою Зигмундом Фрейдом та Йозефом Брейером у книзі «Дослідження істерії» (1895 р.), травма обертається для людини серйозними руйнівними наслідками для психіки. Її неможливо зцілити і зробити подію, що травмує, «такою, що не було». Навпаки, будь-яка спроба забути таку подію приносить ще більші проблеми. Проте травму можна опрацювати, тобто допомогти людині усвідомити, що сталося, оплакати, прийняти себе та нову реальність навколишньої дійсності. Як приклад того, як це можливо, автор наводить епізод примирення між Денисом Карагодіним, ініціатором розслідування вбивства свого прадіда в роки Великого терору, і онукою людини, яка брала участь у його розстрілі. Прочитавши про розслідування Карагодіна, Юлія Н написала йому листа, в якому розповіла про свої почуття та думки від того, що вона дізналася про свого прадіда.

«Я не сплю вже кілька днів, просто не можу і все... Я вивчила всі матеріали, всі документи, що у вас на сайті, я стільки всього передумала, ретроспективно згадала... Батька моєї бабусі (маминої мами), мого прадіда, забрали з дому, за доносом, у ті ж роки, що і вашого прадідуся, і додому він більше не повернувся <...> Ось так зараз з'ясувалося, що в одній родині і жертви, і кати... Дуже гірко це усвідомлювати, дуже боляче... Але я ніколи не відхрещуватимуся від історії своєї родини, якою б вона не була. <...> Те горе, яке принесли такі люди, не спокутувати... Завдання наступних поколінь просто не замовчувати, всі речі та події мають бути названі своїми іменами».

^[9] Там само, с. 352.

^[10] Эппле Н. Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах. – 576 с.

У відповідь Денис Карагодін написав:

«Юліє, ви написали мені дуже щирий і проникливий лист. Це дуже мужній вчинок із Вашого боку. Я щиро вам вдячний. Я бачу, що ви – чудова людина! Я щасливий, що Ви така. І гордий, що можу написати вам це прямо і не кривлячи душею. У моїй особі ви не знайдете ворога чи кривдника, лише людину, яка хоче раз і назавжди *обнулити* всю цю нескінченну криваву російську лазню»^[1].

Відмітною особливістю цього діалогу стає не спроба обнулення, в розумінні забуття того, що сталося, і прагнення надати йому статусу того, чого не було. Навпаки, всі учасники погоджуються з тим, що «всі речі та події мають бути названі своїми іменами». Ключовою особливістю є обнулення тих подій у розумінні *забуття минулого як такого, що розділяє*.

І останнім етапом у процесі вивчення травмувального минулого є *робота прийняття*, яка зовсім не означає виправдання минулого, але під прийняттям мається на увазі «готовність не відвертаючись дивитися на важкі для прийняття факти та обставини». Як зазначає Микола Еппле, «осудження зовсім не суперечить прийняттю і не протилежне йому, але є його *критичною практикою* – так сприймається погане і злочинне. Прийняттю протилежне не осудження, але заперечення минулого»^[2].

РОБОТА З ВАЖКИМ МИНУЛИМ ЯК МІСІОНАЛЬНИЙ ВИКЛИК

◆ Отже, позначивши той пострадянський контекст, у якому ми сьогодні стикаємося з проблемою травми історичної пам'яті, а також прокресливши основні контури процесу вивчення важкого минулого, повернімося до прикладів біблійних меморіальних сюжетів та постараймося доповнити сказане, надавши йому богословської основи.

По-перше, хотілося б відзначити, що робота з історичною пам'яттю є *місіональним викликом, який повинен бути осмислений богословськи*. З точки зору місії Бога в цьому світі простір історичної пам'яті є простором християнської місії не меншою мірою, ніж благовістя, справи милосердя чи піклування про душу. Здійснення цієї місії потребує навичок критичного мислення, історичної обізнаності, моральної чистоти та готовності не йти на повідку у більшості, яка виправдовує діла беззаконня. Забутий біблійний заклик «не іди за більшістю на зло» виявляється, як ніколи, актуальним. Але найголовнішою умовою здійснення цієї місії є вірність цінностям Божого Царства, в якому немає місця жодному звеличенню одного народу над іншим, немає місця національній гордині, немає місця свавіллю беззаконня, що пригнічує людину або розлюднює її.

^[1] Эппле Н. Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах. М.: НЛО, с. 359–360.

^[2] Там само, с. 419.

По-друге, слід зазначити, що євангельські меморіальні сценарії передбачають *альтернативне прочитання* того, що сталося. У цій історичній поліфонії виявляється деякий антидот до історичної тотальності та односторонності, яка ризикує привласнити пам'ять та використовувати її в пропагандистських цілях. Для вивчення важкого минулого цей факт є важливим, оскільки при осмисленні пережитого важливо пам'ятати, що є й інша історія. Не лише історія переможців, а й історія постраждалих. Є не тільки «Безсмертний полк», а й «Безсмертний барак»^[13]. Без цієї альтернативи не відбудеться прозріння, а без нього неможливе визнання провини та взяття відповідальності. Отже, і вся робота прийняття в цілому залишається під питанням.

Реінтерпретація минулого виявляється однією з ключових меморіальних стратегій, що оберігає від сповзання до національної гордині або імперських комплексів.

По-третє, зцілення пам'яті прямо пов'язане з центральним євангельським імперативом – *закликом до примирення*. Бог примиряє людей у Христі через прийняття минулого і обнулення його як того, що розділяє. Більше немає нічого, що могло б розділити жертву і ката, вбивцю та вбитого, агресора й оборонця, якщо вони примирилися у Христі.

Виявляється, минуле цілих народів у перспективі може бути подолане. Варвар і скіф, іудей та еллін, раб і вільний мають шанс знайти мову, якою вони промовлять слова примирення, об'єднавшись навколо померлого за них і воскреслого. Звичайно, такий факт не заперечує потреби визнання своєї провини та каяття, адже речі потрібно називати своїми іменами та засуджувати зроблений гріх. Але, як ми вже згадували, осудження не суперечить прийняттю, а лише є його *«критичною практикою»*.

Російському суспільству ще доведеться пройти через вивчення свого важкого минулого. І чим більше сьогодні заперечується та міра беззаконня, що твориться злочинним російським режимом, чим більше коїться злочинів російськими військовими на території незалежної України, чим глибше проникає отрута пропаганди в масову свідомість простих громадян, тим важче буде працювати з історичною пам'яттю, тим болючішим буде усвідомлення зробленого в Бучі, Гостомелі та Ірпені і тим страшнішим буде визнання, що вбивства та бомбардування Маріуполя, Херсона та Києва ніяк не пов'язані з міфічною «денацифікацією».

[13] «Безсмертний барак» – громадський проект зі збереження пам'яті про період репресій, голоду та депортацію народів. Громадська ініціатива, що виникла як реакція на іншу громадську ініціативу «Безсмертний полк», яку використовувала російська влада в пропагандистських цілях, для популяризації теми перемоги у Великій Вітчизняній війні. За задумом організаторів «Безсмертного барака» одним із завдань цього проекту було бажання показати, якою ціною дісталася перемога у війні та скільки людських життів було погублено тоталітарним режимом у СРСР.

Єдиним можливим кроком стане покаяння, яке буде реальним лише за реалізації інституційних меморіальних практик. Що це будуть за практики і яких суспільних інститутів вони торкнуться, покаже час, але безперечно одне – якщо ми хочемо, щоб процес вивчення важкого минулого допоміг російському суспільству опрацювати травму, завдану йому політичними диктатурами радянського та пострадянського режимів, необхідно буде всерйоз задуматися не лише про широку суспільну дискусію, а й про створення свого роду інфраструктури для «прориву пам'яті».

Перервати довге мовчання і назвати речі своїми іменами, зробити крок назустріч і принести покаяння за народ можуть і повинні саме ті, кому було доручено здійснювати «служіння примирення». Історія знає прецеденти, коли церква першою показувала приклад покаяння і починала розмову про важке минуле.

Акторами такого меморіального прориву можуть виступити найрізніші особи та суспільні інститути. Але насамперед відповідальність, звісно, лежить на церкві. Перервати довге мовчання і назвати речі своїми іменами, зробити крок назустріч і принести покаяння за народ можуть і повинні саме ті, кому було доручено здійснювати «служіння примирення». Історія знає прецеденти, коли церква першою показувала приклад покаяння і тим самим починала важку, але таку необхідну розмову про важке минуле^[14].

По-четверте, євангельська меморіальна практика свідчення вказує на важливість способу збереження пам'яті про важке історичне минуле. Образ свідка нагадує нам про важливий принцип – що і як пам'ятати-муть, залежить від нас, свідків та сучасників тих подій, які завтра стануть важким минулим. Особливо це актуально сьогодні, коли на наших очах відбуваються речі, які перевертають звичний нам світ – вбивство, насильство, геноцид.

Фігура свідка набуває виняткової ваги ще й від того, наскільки важко сьогодні стає знайти правду в потоках брехні пропагандистських медіа. Те, що сталося в Україні, знову виявило, наскільки християни бувають нероз-

^[14] Мається на увазі так зване «Штутгартське визнання провини» (1946 г.). Рада Євангелічної церкви Німеччини видала документ, у якому визнала свою відповідальність за злочини нацистів. Автори Визнання писали: «З глибоким болем ми заявляємо: через нас багато народів та країн були вкинені в безмірне страждання. Те, про що часто свідчили на своїх зібраннях, ми нині оголошуємо від імені всієї Церкви. Багато років ми боролися в ім'я Ісуса Христа проти духа, що знайшов своє жажливе вираження в тиранічному режимі націонал-соціалізму, але ми звинувачуємо себе за те, що нашому свідченню не вистачало мужності, молитви – вірності, віри – радості, а любові – вогню».

бірливими у виборі джерел інформації. Замість того, щоб довіряти своїм братам, свідкам і очевидцям подій, вони нерідко вважають за краще посылатися на відверту пропаганду, яку транслюють підконтрольні владі ЗМІ, або ж говорити про те, що «все не так однозначно». Гучне і ясне послання свідків завжди буде каменем спотикання, але саме воно таке важливе для подальшого опрацювання тієї травми, яка сталася сьогодні з величезною кількістю людей. На нас усіх ще чекає величезна робота, хоча почати її поки неможливо, оскільки сама травматична подія ще не закінчилася і змушує нас залишатися в тривалій незавершеності.

Місіональність, виражена за допомогою роботи з історичною пам'яттю, є критично важливою для всього пострадянського простору. Звільнення від ідолів минулого, повернення втраченої людяності та відновлення справедливості – все це, безперечно, є ознаками того, що «Царство Боже наблизилось». Але для того, щоб це наближення сталося, необхідно розірвати хибне коло блукання пустелею історичних повторень. Необхідно згадати пережите, не відвертаючись подивитися йому у вічі, покаятися і, прийнявши те, що сталося, жити далі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Лёзина Е. XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы / Е. Лёзина. – М.: Новое литературное обозрение, 2021. – С. 543.
- Еремеева, С.А. Память: поле битвы или поле жатвы? / С. А. Еремеева. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2021. – С. 340.
- Шимов Я. «Если нет будущего, остается только прошлое» // Радио Свобода. 2016. 6 июня. <https://www.svoboda.org/a/27782275.html>.
- Эппле Н. Неудобное прошлое: память о государственных преступлениях в России и других странах. М.: НЛО, 2020.
- Assman A. Transformations between History and Memory // Social Research. 2008. Vol. 75. № 1. P. 57.